

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО СУДУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF ELECTRONIC COURT IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

Обрусна С.Ю., д.ю.н., доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Іванова І.В., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри економіки, підприємництва і маркетингу
Черкаський державний бізнес-коледж

Чубань В.С., к.е.н., доцент,
доцент кафедри управління у сфері цивільного захисту
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України

У статті розглянуто окремі аспекти адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії COVID-19, визначено проблемні питання його впровадження та подальші перспективні напрямки функціонування в майбутньому.

Адміністративно-правове забезпечення впровадження електронного суду визначено як теоретичну, правотворчу, правореалізаційну діяльність щодо впорядкування, закріплення та розвитку надання адміністративних послуг через електронний ресурс і здійснення в цій системі виконавчо-розпорядчої діяльності з метою якісного підвищення функціонування судової системи й здійснення правосуддя.

Проаналізовано проблемні питання правотворчої, правореалізаційної та виконавчо-розпорядчої діяльності щодо впровадження електронного суду у вказаних умовах. Відзначено, що пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 стала викликом юридичній спільноті й судовій системі, які замислилися над необхідністю удосконалення електронного судочинства, оскільки варто чітко розуміти, як реалізувати право кожного громадянина на отримання правничої допомоги навіть в умовах карантину.

Визначено коло проблемних питань подальшого впровадження електронного суду: відсутність налагодженої взаємодії та дублювання функцій між органами, що забезпечують роботу електронного суду, недосконале програмне забезпечення, технічні й матеріальні можливості судів, корупційні скандали, недостатній досвід впровадження електронного суду на рівні судових адміністрацій, суддів, учасників процесу, необізнаність учасників процесу щодо переваг і можливостей електронного судочинства.

У висновках відзначено, що ефективне адміністративно-правове забезпечення електронного суду в Україні в час таких серйозних викликів передбачає системні дії щодо вдосконалення законодавства; технічно-інформаційного забезпечення судів; розроблення заходів і систем забезпечення захисту інформації; правового регулювання питань відповідальності осіб за порушення в цій сфері; вжиття заходів попередження кіберзлочинності в цій сфері; проведення навчальних семінарів серед працівників апарату суду й інших користувачів системи; широкої просвітницької роботи серед населення, систематичного моніторингу ефективності роботи системи та її постійної модернізації.

Ключові слова: судова система, суд, електронний суд, адміністративно-правове забезпечення електронного суду, особливий режим роботи судів, єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система.

The article touches upon some aspects of administrative and legal support of e-court in Ukraine in the context of the COVID-19 pandemic, identifies problematic issues of its implementation and highlights important areas for its functioning in the future.

Administrative and legal support for the introduction of e-court is defined as theoretical, law-making, law enforcement activities to streamline, consolidate and develop the provision of administrative services through electronic resources and implementation of executive and administrative activities aimed at improving the functioning of the judiciary and the efficiency of justice.

The problematic issues of law-making, law-enforcement and executive-administrative activity in terms of electronic court introduction under the specified conditions are analyzed. It is noted that the pandemic of coronavirus disease COVID-19 has become a challenge to the legal community and the judiciary, which has led to the need to improve e-justice, as it is necessary to understand how to exercise the right of every citizen to legal aid even in quarantine.

The range of problematic issues of e-court further implementation is outlined. They are lack of interaction and duplication of functions between bodies providing e-court, imperfect software, technical and material capacities of courts, corruption scandals, and insufficient experience of e-court implementation at different levels including court administrations, judges, and parties to proceedings, ignorance of the litigants about the benefits and opportunities of electronic litigation.

The authors come to the conclusion that the effective administrative and legal support of e-court in Ukraine during serious challenges requires a number of systematic actions to improve legislation. They include technical and information support of courts; development of measures and systems to ensure information security; legal regulation of liability issues for breaches; prevention of cybercrime in this area; provision of training seminars among court staff and other users of the system; extensive educational campaign for the population, systematic monitoring of the system effectiveness and its constant modernization.

Key words: judicial system, court, electronic court, administrative and legal support of electronic court, special mode of operation of courts, unified judicial information and telecommunication system.

Постановка проблеми. Вагомою гарантією справедливого й ефективного правосуддя є досконало організована система судів та органів, що забезпечують її функціонування. Не менш важливе значення має ефективне судове адміністрування, що передбачає розв'язання теоретичних і практичних проблем, напрацювання нових методологічних підходів до судового управління, провадження нових форм і методів роботи суду. Нині нагальною потребою є реалізація можливості використання інформаційних,

комунікаційних та інших технологій під час розгляду справ у судах, організації роботи суду, що може забезпечити електронний суд – порівняно нове явище в Україні, що розвивається як частина загальноновизнаної в сучасному інформаційному суспільстві моделі електронного врядування, покликаної надавати швидкі та якісні державні послуги населенню.

Пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 нині стала викликом для юридичної спільноти, судової влади,

які замислилися над необхідністю побудови досконалої системи електронного судочинства, оскільки ні судова система, ні гарантії громадян на судовий захист не можуть знаходитися на «карантині», а головною функцією держави навіть у таких умовах є забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини й громадянина. Безумовно, вказана проблематика актуальна як для адміністративно-правової науки, так і для галузі адміністративного права, зважаючи на його сучасну природу, в основу якої покладено людину орієнтовану ідеологію [1, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам електронного судочинства у вітчизняній юридичній науці на рівні наукових публікацій приділяють увагу М. Кравчик, Н. Кушакова-Костицька, А. Коршун, І. Камінська, Н. Логінова, І. Каланча, Л. Сердюк, М. Бондаренко, С. Пограничний, В. Білоус, О. Фонова, А. Паскар, І. Ізарова, О. Головченко, Р. Кирилюк, І. Боголюбський, О. Присяжнюк, О. Євсєєв, І. Булгакова й інші.

Перший досвід і перспективи подальшого впровадження електронного суду узагальнено в монографії О. Бринцева [2]. Позитивно, що з'являються публікації, присвячені проблемам адміністративно-правового забезпечення електронного суду, зокрема В. Куценком досліджено поняття «адміністративно-правове забезпечення електронного суду» й визначено його зміст [3]. Окремі питання електронного судочинства в ракурсі дослідження адміністративно-правового аспекту розглянуто в дисертаційній роботі О. Іваненка [4]. Аналізуючи проблеми й сучасні тенденції судового реформування, досліджує електронний суд і Р. Крусян [5]. Разом із тим спостерігається незначна кількість монографій чи дисертаційних робіт, присвячених вище вказаній проблематиці.

Наявна також низка публікацій, в яких аналізуються окремі процесуальні аспекти електронного судочинства. Крім того, питання запровадження електронного судочинства, роботи електронного суду в умовах COVID-19 останнім часом досить часто викладається в засобах масової інформації, вебсайтах судів тощо. Але більшість публікацій мають науково-популярний, прикладний, публіцистичний характер. Звичайно, це можна пояснити новизною самого проєкту й ситуації, що склалася, але важливо, щоб науковці також активно долучилися до обговорення та дослідження вказаної проблеми, оскільки без належного наукового обґрунтування впровадження електронного суду може бути не досить ефективним.

Мета статті полягає у викладенні окремих аспектів адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії COVID-19, визначенні проблемних питань його впровадження та подальших перспективних напрямків функціонування в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі поняття «адміністративно-правове забезпечення впровадження електронного суду», визначають як теоретичну, правотворчу, правореалізаційну діяльність щодо впорядкування, закріплення та розвитку надання адміністративних послуг через електронний ресурс і здійснення в цій системі виконавчо-розпорядчої діяльності з метою якісного підвищення функціонування судової системи й здійснення правосуддя [3].

Повністю погоджуючись із запропонованим змістом вказаного поняття, відзначаємо, що для успішного впровадження проєкту «Електронний суд» вагоме значення мають усі його складові частини. В адміністративно-правовому регулюванні цих напрямків в умовах, що склалися, маємо як низку успішних кроків, так і розв'язаних проблем. У публікації нами сконцентровано увагу на аналізі окремих аспектів правотворчої, правореалізаційної та виконавчо-розпорядчої діяльності щодо впровадження електронного суду.

Загальновідомо, що ідея інформатизації всіх сфер суспільного життя, в тому числі й судочинства, в Україні

була закладена ще Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [6], а одна з перших концепцій «Електронного суду» в Україні розроблена у 2012 році Державним підприємством «Інформаційні судові системи» на розвиток положень низки законів, Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи й Стратегічного плану розвитку судової влади в Україні на 2013–2015 роки.

Реалізацію пілотного проєкту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу було розпочато у Святошинському районному суді міста Києва й апеляційному суді Дніпропетровської області з 15 жовтня 2012 р. [2, с. 18]. З 2015 р. пілотний проєкт «Електронний суд» запрацював у трьох судах Одеської області [7]. У липні 2016 р. організаторами проєкту презентовано його позитивні результати й наголошено на неможливості повного завантаження такої практики в судову систему внаслідок недосконалості чинного законодавства [8], чим і були зумовлені подальші зміни нормативного поля, зокрема прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [9]. Відповідно до ст. 151 і п. 8 ч. 1 ст. 152 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» було розроблено й затверджено Концепцію побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

З 4 червня 2018 р. у 18 пілотних судах України розпочалося тестування підсистеми Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС) – «Електронний суд» [10], а з 22 грудня 2018 у всіх місцевих та апеляційних судах розпочалась експлуатація підсистеми «Електронний суд» в тестовому режимі [11].

Єдина судово інформаційно-телекомунікаційна система мала запрацювати з 1 березня 2019 р., але Державна судова адміністрація (далі – ДСА) України відтермінувала запуск ЄСІТС відповідно до рішення Вищої ради правосуддя та враховуючи результати обговорення питання з судами, іншими органами й установами системи правосуддя. 07 листопада 2019 р. ДСА затверджено Концепцію в новій редакції, якою змінено підходи до побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, її структури й визначено етапи й терміни впровадження, кінцевий з яких датовано 2023 р. [12], що можна було б розцінювати як системний, виважений підхід до впровадження електронного суду.

Але з початком карантину перед українською судовою системою постали виклики як процесуального (процесуальні строки, гласність і відкритість судового процесу, порядок розгляду справ онлайн), так і адміністративно-правового характеру: необхідність швидкого внесення змін до процесуального законодавства, відсутність чітких механізмів роботи судів в умовах карантину й ефективної системи електронного судочинства, взаємодії між органами, що відповідають за впровадження електронного суду. Не менш критичними стали проблеми технологій і технічних можливостей судів, матеріального й фінансового характеру.

Як із початку карантину, так і нині в організації роботи судів основний акцент робиться на дотриманні балансу між забезпеченням права на доступ до правосуддя та забезпеченням учасників судового провадження, відвідувачів суду і працівників суду від поширення гострих респіраторних захворювань і COVID-19.

16 березня 2020 р. Радою Суддів України було прийняте рішення № 9 рс-186/20, відповідно до якого на період із 16 березня 2020 р. до 03 квітня 2020 р. встановлено особливий режим роботи судів України з можливістю відкладення розгляду справ у зв'язку з карантинними заходами.

Суди змінили формат роботи, що передбачало мінімізацію контактів працівників суду з громадянами, в перший місяць карантину розгляд справ за участю сторін переносився, розглядали справи в письмовому провадженні (без участі сторін), обмежували допуск у судові засідання осіб, що не є учасниками справи (вільних слухачів, журналістів), подання процесуальних документів відбувалося в обмеженому режимі – через скриньку й поштою, ознайомлення з матеріалами справи відбувалося в дистанційному режимі, припинявся та обмежувався особистий прийом громадян керівництвом судів.

На початку карантину суди намагалися уникати розгляду справ дистанційно, що можна пояснити відсутністю досконалого програмного забезпечення, чіткого порядку розгляду справ, передбаченого законодавством. Тому досить слушним стало прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019)», відповідно до якого внесені зміни до процесуальних кодексів, у тому числі про те, що у судовому засіданні учасники справи можуть брати участь в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Відповідно до зазначених положень Закону, підтвердження особи учасника справи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то в порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр і документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України» [13].

Разом із тим виникла необхідність удосконалення процедури ідентифікації особи, учасника справи й можливості повноцінної участі зазначеної особи як сторони судового провадження, подання сторонами заяв, клопотань і доказів у судовому засіданні в режимі відеоконференції без участі з боку учасників судового процесу (сторін) відповідального секретаря судового засідання.

08 квітня 2020 р. Державною судовою адміністрацією України було затверджено «Порядок роботи з технічними засобами відеоконференції зв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному й господарському процесі за участі сторін поза межами приміщення суду» [14], а 23 квітня 2020 р. прийнято вищевказаний порядок у новій редакції, який визначає процедурні етапи проведення відеоконференції судового засідання: основні терміни, порядок проведення, створення робочої та архівної копій, зберігання архівних копій, подання заяви про участь у судовому засіданні, проведення судового засідання, фіксацію ходу й результатів процесуальних дій, зберігання робочих копій. Також Порядком визначені технічні вимоги для доступу до Системи, наводяться примірники заяви про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду й акту про несправність (неналежне функціонування) системи відеоконференції зв'язку. Відповідно до оновленого Порядку, суди зможуть використовувати не лише систему відеоконференції зв'язку Easycon, а й інші доступні суду й учасниками судового процесу засоби, що забезпечують проведення судових засідань у режимі відеоконференції зв'язку й відповідають вимогам законодавства [15].

Можливість здійснення «безконтактного» судочинства з використанням сучасних технічних засобів – одне з головних завдань Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС), яка має забезпечити ведення судами електронного діловодства, захищене зберігання, автоматизоване аналітичне й статистичне опрацювання інформації, визначення суддів для розгляду конкретних справ, добір присяжних, ведення Єдиного

державного реєстру судових рішень тощо. Принцип побудови ЄСІТС – хмарні технології, що забезпечують віддалене опрацювання та зберігання даних і надають користувачам Інтернету доступ до обчислювальних ресурсів і програмного забезпечення. Але поки що вона повноцінно не працює.

Пандемія прискорила процес судової діджиталізації. Протягом карантину суди у своїй роботі застосовували Zoom, Skype, Google Meet. Але проблемами цих програм є незахищеність від зовнішнього втручання, часові обмеження, ідентифікація учасників тощо.

Як звітує державне підприємство «Інформаційні судові системи», на замовлення вітчизняних судів із початку року проведено майже 54 тисячі сеансів відеоконференції зв'язку [16]. Це стало можливим також завдяки використанню спеціального програмного комплексу EasyCon, запровадженого з 13 квітня 2020 р., який дозволяє спілкування у великих і малих групах людей, що перебувають на відстані одне від одного. За допомогою цієї системи учасники відеоконференції діляться інформацією, документацією, цілими базами даних, навчаються, а головне – можуть колегіально ухвалювати рішення. Для участі в режимі відеоконференції від учасника вимагається: реєстрація на порталі EasyCon через електронну пошту й прив'язка до облікового запису електронного цифрового підпису для підтвердження особи; заява в суд про бажання прийняти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції не пізніше, ніж за 5 днів до дати засідання. Програма належним чином ідентифікує учасника, що безумовно є позитивним порівняно з іншими програмами й не порушує процесуальне право.

Нині проводиться робота над розробкою законопроекту щодо організації дистанційного електронного правосуддя, що активно обговорюється в суддівській спільноті, ЗМІ, соцмережах. Основними його пропозиціями є доступ до суду в режимі відеоконференції з офісу адвоката; використання будь-яких месенджерів для зв'язку із судом; робота через електронний кабінет – обов'язково; подача документів до суду виключно в електронній формі; скасування вимоги про «очне» судові засідання; дистанційний доступ до діловодства суду всіх працівників; електронний підпис замінює власноручний (фізичний) – можливість підписання тексту рішення без особистої присутності в суді; авторозподіл справ між усіма суддями України відповідної спеціалізації (де-факто скасування територіальної підсудності) [17].

Щодо змісту вказаних пропозицій можна дискутувати, але деякі видаються досить прийнятними. Це, наприклад, стосується скасування територіальної підсудності, що значно зменшує ризики корупції. А вже наявний нині авторозподіл справ мало заважає місцевим юристам вступати в неправомірні домовленості із суддями, оскільки в межах одного регіону такі зв'язки вже здебільшого налагоджені. Крім того, це значно зекономить державні кошти, може зменшити кількість відкладених справ через неявку на засідання, зекономить час учасників процесу, сприятиме забезпеченню відкритості судового процесу тощо.

Аналіз думок експертів щодо проблемних питань подальшого впровадження електронного суду дав змогу їх звести до таких: відсутність налагодженої взаємодії та дублювання функцій між органами, що забезпечують роботу електронного суду, недосконале програмне забезпечення, технічні й матеріальні можливості судів, корупційні скандали, недостатній досвід впровадження електронного суду на рівні судових адміністрацій, суддів, учасників процесу, необізнаність учасників процесу щодо переваг і можливостей електронного судочинства. Зрозуміло, що запровадження карантинних заходів стало певним каталізатором, що дав поштовх для активізації роботи щодо розбудови електронного суду. Разом із тим цей процес може гальмуватися через як об'єктивні,

так і суб'єктивні причини. В ситуації, що склалася саме в суддівській спільноті, Вища рада правосуддя має взяти на себе функції з контролю за впровадженням ЄСІТС, створивши відповідний координаційний центр, оскільки лише спільна робота представників судової влади разом із розробниками програмного забезпечення можуть дати позитивний ефект щодо створення ефективної системи електронного суду в Україні, яка буде зручною у використанні й сприятиме швидшому й надійному захисту прав фізичних та юридичних осіб.

Ефективне адміністративно-правове забезпечення електронного суду в Україні в час таких серйозних викликів передбачає системні дії щодо удосконалення законодавства; технічно-інформаційного забезпечення судів; розроблення заходів і систем забезпечення захисту інфор-

мації; правове регулювання питань відповідальності осіб за порушення в цій сфері; вжиття заходів попередження кіберзлочинності в цій сфері; проведення навчальних семінарів серед працівників апарату суду й інших користувачів системи; широку просвітницьку роботу серед населення, систематичний моніторинг ефективності роботи системи та її постійну модернізацію.

Висновки. Ситуація, що нині склалася в країні, потребує нестандартних рішень та ідей для того, щоб налагодити доступ до суду. Виклики, які постали перед судовою системою на шляху до запровадження електронного судочинства, мають розв'язуватися рішуче й без зволікань, надмірний формалізм за таких обставин шкодить авторитету судової влади, яка повинна захищати інтереси громадян у будь-яких умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Оновлена українська адміністративно-правова доктрина на основі принципу верховенства права. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 9–14/ URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2008_3/2008_3.pdf (дата звернення: 10.07.2020).
2. Бринцев О.В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с.
3. Куценко В.Д. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення електронного суду. *Науковий вісник публічного і приватного права* : в 6 т. Т. 2. 2017. С 3–9. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_2/3.pdf (дата звернення: 10.07.2020).
4. Іваненко О.Ю. Адміністративно-правовий аспект надання судових послуг в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 18 с.
5. Крусян Р.А. Реформування судоустрою в Україні: досвід, сучасність, тенденції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2018. 255 с.
6. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 р. : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 11.07.2020).
7. Про визначення модельних судів щодо поетапного запровадження інструментів «електронного правосуддя» в діяльності судів України : Рішення Ради суддів України від 22 липня 2015 р. № 74. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=09NSXADB16>.
8. В Одесі презентовано результати пілотного проекту «Електронний суд». URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/v-odesi-prezentovano-rezultati-pilotnogo>.
9. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
10. Про внесення змін до наказу ДСА України від 23 березня 2017 р. № 367 : Наказ ДСА України від 31 травня 2018 р. № 269. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N_269.
11. Про проведення тестування підсистеми «Електронний суд» у місцевих та апеляційних судах : Наказ ДСА України від 22 грудня 2018 р. № 628. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/628_18.pdf.
12. Про забезпечення створення і функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Наказ ДСА від 07 листопада 2019 р. № 1056. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/media/ECITC_Koncertsia.pdf.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019) : Закон України від 30 березня 2020 р. № 540-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.
14. Порядок роботи з технічними засобами відеоконференцв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду : Наказ ДСА України від 08 квітня 2020 р. № 169. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N_169_20.
15. Порядок роботи з технічними засобами відеоконференцв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду : Наказ ДСА України від 23 квітня 2020 р. № 196. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/dsa_pres_slujba_2019/dsa_pres_slujba_2020/N19620.
16. Відеоконференцв'язок як один з елементів «електронного правосуддя». URL: <https://ics.gov.ua/ics/news/novyny/931606/>.
17. Суддя Верховного Суду заявив про підготовку законопроекту про дистанційне правосуддя. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/164561-suddya-verkhovnogo-sudu-zayaviv-pro-pidgotovku-zakonoprojektu-pro-distantsiyne-pravosuddya>.